

відродженні українського народу другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Пройшовши кар'єру від помічника вчителя до Голови Наукового Товариства імені Т. Шевченка та Державного секретаря освіти та віросповідання ЗУНР, Барвінський завжди відстоював права та свободи українського народу, був борцем за його соборність та популяризатором ідеї національної єдності західних та наддніпрянських українців та української національної ідентичності. Будучи педагогом, істориком, літературознавцем та публіцистом, Барвінський залишив величезну наукову спадщину, яка є яскравим свідченням того, що незважаючи на бездержавність, освіта та наука завжди були пріоритетними напрямками діяльності української інтелігенції, яка розглядала їх як необхідну передумову державного творення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Барвінський О. Спомини з мого життя. Т. 1. / Упор. А. Шацька, О. Федорук. – К.: Смолоскип, 2004. – 528 с.
2. Барвінський О. Спомини з мого життя. Т. 2. / Упор. А. Шацька. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2010. – 1120 с.
3. Гриб О. Громадсько-просвітницька і політична діяльність Олександра Барвінського на Тернопільщині / О. Гриб // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2005. – Вип. 1. – С. 29–33.
4. Кравець О. Олександр Барвінський – будівничий української культури / О. Кравець // Рідна школа. – 1998. – № 7–8. – С. 6–7.
5. Куций І. Історіографічна спадщина Олександра Барвінського: концептуалізація історично-цивілізаційних уявлень / І. Куций // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2007. – Вип. 17. – С. 177–200;
6. Онопрієнко В. Перша кафедра української історії / В. Онопрієнко // Київська старовина. – 1994 – № 4. – С. 76–81.
7. Романів О. Сага роду Барвінських / О. Романів // Вісник НТШ – 199. – Ч. 6–7. – С. 16.
8. Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939) / О. С. Рубльов. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2004. – 648 с.
9. Шендеровський В. Нехай не гасне світ науки / В. Шендеровський. – К.: «Рада», 2003. – 416 с.
10. Чорновол І. Політичний реалізм Олександра Барвінського / І. Чорновол // Сучасність. – № 1. – С. 99–109.

Прийдун С.

науковий керівник – проф. Алексієвець Л. М.

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ЯДЕРНОГО РОЗЗБРОЄННЯ УКРАЇНИ

Агресія Росії проти України призвела до руйнування системи міжнародних відносин, яка ґрунтувалась на пріоритетності територіальної цілісності та суверенітету. Ескалація конфлікту країною-агресором та загроза втрати власної державності актуалізували в українському суспільстві та політикумі питання відновлення ядерного статусу України, адже держави, які надали свої гарантії національній безпеці України в обмін на добровільну відмову від ядерного статусу так і не виконали своїх зобов'язань. В цьому контексті особливо актуальним є дослідження зовнішньополітичних аспектів ядерного роззброєння України.

Зауважимо, що за період незалежності з'явилися десятки праць істориків, дипломатів, політологів, які присвячені зазначеній проблематиці. Варто відзначити публікації В. Василенка [2], А. Зленка [9], О. Івченка [10], О. Кондратенка [11], В. Литвина [12], Ю. Щербака [15], які дозволяють простежити особливості формування та реалізації курсу на без'ядерний статус.

Одним з ключових аспектів становлення зовнішньої політики України в умовах незалежності та реалізації стратегії суб'єктності в міжнародних відносинах був курс на без'ядерний статус. Цей курс забезпечував зміцнення міжнародного становища України. На думку В. Литвина, не дотримуючись такої політики було б неможливо здобути підтримку міжнародної спільноти для українського державотворчого процесу [12, с. 633].

За словами А. Зленка від ядерного роззброєння залежала не лише національна безпека України, але і можливість нашої держави посісти місце між цивілізованими державами світу та участь в інтеграційних об'єднаннях. Ситуацію ускладнювало і те, що, незважаючи на вигідність геополітичного становища, Україна після розпаду СРСР залишалась terra incognita для міжнародної спільноти, в Києва ще не було надійних партерів і дипломатична боротьба за

утвердження своєї незалежності лише починалася, молодій незалежній державі була життєво необхідна економічна та політична підтримка реформ [9, с. 323–325].

На час проголошення незалежності Україна була мілітаризованою державою. У 1991 році успадкувала третій у світі, після США та Росії, за розміром ядерний потенціал. На території України знаходилось 222 одиниці розгорнутих засобів стратегічних наступальних озброєнь, у тому числі 130 міжконтинентальних балістичних ракет (МБР) РС-18 (SS-19), 46 міжконтинентальних балістичних ракет РС-22 (SS-24), 46 важких бомбардувальників, оснащених крилатими повітряного базування далекого радіуса дії. Згідно з умовами Договору про СНО за цими носіями сумарно числилось 1594 ядерних заряди. Більше того, на території України знаходилась велика кількість тактичних ядерних боєприпасів, вивезених СРСР з території держав – колишніх членів Організації Варшавського Договору [9, с. 330–331].

У цілому весь ядерний арсенал нашої країни становив близько 5 тис. зарядів. На її території розміщувалась 43-я ракетна армія СРСР. Для порівняння: нинішній повний ядерний арсенал Росії – приблизно 14 тис. зарядів, із них 1,5–1,6 тис. стратегічні. Важливим аргументом реалізації курсу на без'ядерний статус було те, що центр управління стратегічною ядерною зброєю, що містилася на території України, був у Москві.

Саме тому, питання третього в світі ядерного арсеналу з моменту проголошення незалежності України до середини 1996 р. залишалось пріоритетним в контексті будь-яких контактів країни з західними партнерами та Росією. За словами першого Міністра закордонних справ України, ця проблема знаходилась в епіцентрі міжнародної політики. Адже від вирішення ядерного статусу України залежала стабільність та ефективність нерозповсюдження ядерної зброї, згідно Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 р. [9, с. 328].

Правові основи курсу на без'ядерний статус були закладені у Декларації про Державний суверенітет. У ній зокрема зазначалось, що Україна зобов'язується дотримуватись трьох неядерних принципів: не приймати, не розповсюджувати, не набувати ядерну зброю [7]. За словами В. Василенка, відомого українського правознавця-міжнародника та дипломата, у той час, коли ухвалювали Декларацію, Україна була частиною СРСР – ядерної держави. Тож опосередковано і вона була ядерною, оскільки на її території знаходилась ядерна зброя. Радянський Союз був також провідним членом військового блоку – Організації Варшавського договору. Тому проголошенням у Декларації наміру України стати в майбутньому постійно нейтральною, позаблоковою і без'ядерною державою створювалось політико-правове підґрунтя для виходу з СРСР [2, с. 6–7].

Успадковуючи ядерну зброю і залишаючись ядерною державою, Україна була б намертво прив'язана до військово-промислового комплексу СРСР, бо ядерна зброя розроблялась і створювалась за її межами. Центри її контролю, обслуговування та застосування також були поза межами України. Якби Україна залишила собі цю зброю, вона, як і раніше, була б частиною цього комплексу, що означало б і політичну, і економічну, і мілітарну прив'язку до Росії [2, с. 8–10].

На підтвердження Декларації про Державний суверенітет 24 жовтня 1991 р. Верховна Рада України прийняла Заяву про без'ядерний статус України, в якій зазначалось: «3... Україна проводить політику, спрямовану на повне знищення ядерної зброї та компонентів її базування, що розташовані на території Української держави... 4. Україна... додержуватиметься положень Договору між США та СРСР про скорочення стратегічних наступальних озброєнь 1991 року в частині, що стосується ядерних озброєнь, розташованих на її території... 7. Україна має намір приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї як неядерна держава...» [8].

Незважаючи на активну політико-правову підготовку України до ядерного роззброєння, Захід та Росія розпочали потужний тиск на Київ з метою пришвидшення передачі ядерної зброї Росії. Вже під час першого візиту Л. Кравчука як Голови ВР України в США, американський та європейський політикум ототожнював визнання незалежності України та ратифікацію Києвом Договору про СНО-1 та приєднання до ДНЯЗ. Аргументація Білого дому полягала в тому, що Москва є єдиним законним спадкоємцем ядерної зброї [9, с. 332].

Росія в свою чергу зайняла досить жорстку позицію, вимагаючи негайної передачі ядерної зброї, звинувачуючи Київ у затягуванні процесу передачі зарядів, Москва ставила під сумнів законність існування України як незалежної держави. Російська дипломатія доклала

максимум зусиль для компрометації України на міжнародній арені [9, с. 333].

Проте Росія не забезпечила спільного контролю над ліквідацією ядерних боєприпасів, які виводилися з України. Більше того, з'явилась інформація, що російська сторона не знищує тактичну ядерну зброю, вивезену з України, а зберігає на своїх складах [1]. У відповідь 12 березня 1992 р. Л. Кравчук заявив про призупинення вивозу до РФ тактичної ядерної зброї, мотивуючи це недостатністю російських потужностей по переробці ядерного палива [11, с. 77]. Цей крок був своєрідним дипломатичним демаршем Києва, який за добровільну відмову від ядерної зброї прагнув здобути гарантії національної безпеки та територіальної цілісності. Таку позицію підтримала ВР України, яка 9 квітня 1992 р. прийняла Постанову Про додаткові заходи щодо забезпечення набуття Україною без'ядерного статусу. В документі акцентувалась увага на тому, що знищення ядерної зброї України повинно здійснюватися за умови гарантії національної безпеки країни. Також Україна вимагає створення механізмів міжнародного контролю за знищенням ядерної зброї за участю Києва [13].

Така позиція України зумовила приєднання США до українсько-російського ядерного діалогу. Білий дім жорстко озвучив тезу, що США не допустять появу кількох ядерних держав на місці однієї. Вже 11 квітня 1992 р. відбулась зустріч глав зовнішньополітичних відомств України, Росії, Казахстану та Білорусі в Москві. Саме на цій зустрічі Україна сформулювала умови, за яких погодиться вивезти ядерну зброю з своєї території. Вони зводились до трьох аспектів: 1) надання гарантій національної безпеки зі сторони ядерних держав; 2) фінансова допомога для знищення ядерної зброї; 3) отримання справедливої компенсації за ядерні боєголовки та допомогу у вирішенні екологічних проблем [9, с. 341].

Проте російська сторона не визнавала за Києвом права висувати будь-які умови, продовжуючи здійснювати тиск на Україну, вимагаючи визнати виключне право Москви на володіння ядерною зброєю. Незважаючи на загострення дипломатичного протистояння та тиску на Київ, 23 травня 1992 р. в Лісабоні США, Росією, Білоруссю та Казахстаном було підписано Протокол до Договору про СНО-1. В подальшому, відповідно до цього Протоколу, Україна разом з Білоруссю та Казахстаном, узяла на себе зобов'язання приєднатись до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї як неядерна держава [12, с. 634].

Важливість підписання Лісабонського протоколу полягала в тому, що Україна з об'єкта Договору про СНО-1 перетворювалась на його рівноправного суб'єкта, який має право вирішувати весь комплекс питань Договору про СНО-1 в межах своїх обов'язків. За словами А. Зленка, це було де-факто визнання України власником ядерної зброї, розташованої на її території. Більше того, створювались правові основи для висунення вимог з метою отримання адекватної компенсації за ядерні матеріали, які знаходились в боєголовках, а також відкривалась можливість для отримання фінансової допомоги для знищення стратегічних озброєнь [9, с. 344–345].

Щодо ратифікації підписаного документу, варто було враховувати міжнародну ситуацію, зокрема, у своїй аналітичній записці «Ядерні озброєння та національна безпека України» полковник армії США у відставці, консультант з питань національної безпеки Стефан Д. Олійник рекомендував Україні відтермінувати ратифікацію Договору про СНО-1 до 20 січня 1993 р., обґрунтовуючи свою позицію приходом до влади адміністрації Б. Клінтона, що б дозволило Україні вступити в початковий період президентства Клінтона як серйозний партнер та важливий чинник міжнародних відносин, від якого залежить міжнародна ядерна безпека. Більше того, це б змусило нову американську адміністрацію на чолі з Б. Клінтоном вести переговори з Україною, зрозуміти її реалії та проблеми. На думку автора записки, відтермінування ратифікації одразу не призведе до посилення тиску зі сторони Вашингтона, оскільки нова адміністрація буде вирішувати «організаційні» питання, тоді як питання ядерного роззброєння України залишатиметься на порядку денному, що змусить Клінтона йти на діалог з Києвом [5, арк. 23–25].

Незважаючи на це, міжнародна спільнота очікувала від України термінових кроків на повне ядерне роззброєння, особливо посилювався тиск зі сторони Білого дому, де республіканська адміністрація Дж. Буша намагалась повністю вирішити питання ядерної безпеки напередодні президентських виборів. У свою чергу, Москва продовжувала відмовлятися визнавати за Україною право власності на ядерну зброю, яка розташовувалась на території України.

Заяви українських парламентарів та чіткі вимоги України стосовно необхідності надання гарантій національній безпеці України в обмін на ратифікацію Договору про СНО-1 та

приєднання до ДНЯЗ буди використані російською стороною для чіткої пропагандистської роботи з метою дискредитації Києва на міжнародній арені. Зокрема у своєму посланні послам та постійним представникам України за кордоном від 26 лютого 1993 р. Міністр закордонних справ Зленко зазначає: «дипломатичні представники та військові аташе РФ ведуть постійну цілеспрямовану антиукраїнську кампанію, зокрема в тому, що стосується ядерної політики...», саме з цією метою очільник зовнішньополітичного відомства України закликав українських дипломатів провести комплекс заходів по протидії викривленню ситуації в Україні, її ядерної та воєнної політики, а також позиції України з принципових питань її відносин з РФ та іншими державами [4, арк. 29].

Результати переговорів та консультацій стосовно надання гарантій безпеки Україні не приносили очікуваного результату. Зокрема в запропонованому російською стороною проекті гарантій РФ зобов'язувалась визнавати і поважати територіальну цілісність України і недоторканість кордонів лише в рамках СНД, більше того в проекті не було зобов'язань РФ утриматись від економічного тиску на Україну з метою реалізації своїх інтересів [5, арк 3–4]. Таке формулювання не відповідало національним інтересам України, оскільки питання національної безпеки напряду пов'язувалось з геополітичним вибором України, вихід з СНД, згідно російського проекту мав би наслідком припинення гарантій.

Важливу роль у налагодженні відносин Києва з адміністрацією Б. Клінтона відіграв офіційний візит Міністра закордонних справ А. Зленка до Вашингтона 23–25 березня 1993 р., в ході якого А. Зленко зустрівся з Держсекретарем, міністром оборони та президентом США Б. Клінтоном. Під час зустрічі з останнім, американський президент заявив А. Зленку, що ратифікація договору про СНО-1 – не лише прискорить процес ядерного роззброєння, але в цілому «відкриє шлях» до поглиблення американсько-українських відносин [3, арк. 34].

Таким чином, Україна постала перед вибором між збереженням ядерного потенціалу і фактичною ізоляцією від Заходу, що в контексті загострення відносин з РФ могло призвести до втрати економічної незалежності.

Наступним кроком України, спрямованим на скорочення та ліквідацію ядерної зброї, було підписання 3 вересня 1993 р. Масандрівських угод з Росією, які регламентували шляхи та основні принципи утилізації ядерної зброї, розташованої на території України [11, с. 77]. Це в свою чергу дозволило 25 жовтня 1993 р. ухвалити Угоду між Україною та США щодо надання фінансової допомоги Україні для ліквідації ядерної зброї та запобіганню її розповсюдження. Розмір коштів протягом 1992 – 1995 рр. склав 357,06 млн доларів [9, с. 355–356].

Після досягнення домовленостей з США, 18 листопада 1993 р. Верховна Рада ратифікувала Договір про СНО-1, але із внесенням тринадцяти поправок. Суть яких полягала у вимогах надання надійних гарантій національної безпеки зі сторони ядерних держав, поважати недоторканність кордонів України та утриматись від економічного тиску. Також йшлося про знищення 36% ракет і 42% боєголовок, про подальше роззброєння мова повинна йти в рамках приєднання України до переговорів США – РФ про СНО-2 [10, с. 208–209].

Це значно ускладнило переговорний процес та посилило тиск на Україну. Перемовини продовжились на початку січня 1994 р. у Вашингтоні, де вкотре від Києва почали вимагати передачі Росії всієї ядерної зброї без будь-яких вимог. Незважаючи на це, українській делегації вдалось переконати президента Клінтона відвідати Київ, куди він прибув 12 січня та запросив Президента Кравчука в Москву для участі у трьохсторонніх переговорах [10, с. 210].

Уже 14 січня Л. Кравчук приєднався до Б. Клінтона та Б. Єльцина за столом переговорів в Кремлі, де було підписано тристоронню Заяву Президентів США, РФ та України. В цьому документі йшлося про надання Україні гарантій національної безпеки після набуття чинності Договору про СНО-1 та приєднання України до ДНЯЗ як неядерної держави. Зобов'язання зі сторони США, РФ та Великої Британії поважати територіальну незалежність України, суверенітет та територіальну цілісність, утриматись від загрози силою проти України чи здійснення економічного тиску. Передбачалась також технічна та фінансова допомога Україні для утилізації ядерної зброї. Українська сторона отримувала доступ до контролю над процесом розкомплектування та знищення стратегічних ядерних озброєнь на території РФ. Більше того, згідно досягнутих домовленостей Україна отримувала компенсацію за вартість високозбагаченого урану зі сторони РФ та США [14].

Таким чином, московські домовленості, які були оформлені в Заяві трьох Президентів відповідали національним інтересам України, проте проблема полягала в тому, що з точки зору міжнародного права – це було політичне рішення, а не міжнародна угода, яка б мала юридичні зобов'язання. Саме тому українська дипломатія доклала максимум зусиль для отримання гарантій від інших ядерних держав – КНР, Франції та Великої Британії. Важливо було не лише забезпечити Україну від можливого ядерного удару, але і від застосування будь-яких озброєнь, більше того, від здійснення економічного та політичного тиску. З цією метою Україна апелювала до міжнародної спільноти з тезою, що безпека України є не лише її національним пріоритетом, й невід'ємним елементом глобальної системи безпеки, особливо в умовах формування нової постбіполярної системи міжнародних відносин. Оскільки геополітичне розташування і потенціал незалежної України виступав важливим чинником стабільності не лише на пострадянському просторі, але в усій Європі.

Враховуючи результати переговорів Л. Кравчуку вдалось переконати українських парламентарів ратифікувати 3 лютого 1994 р. Договір про СНО-1 в повному обсязі. Щодо приєднання до ДНЯЗ, Верховна Рада України відклала голосування до закріплення в міжнародних договорах гарантій національної безпеки України [10, с. 214–215].

Уже 4 травня 1994 р. Україна розпочала процес передачі стратегічних ядерних озброєнь, відправивши в РФ першій 60 боєголовок для утилізації. Після цього було домовлено про спільну співпрацю української та російської сторони в сфері обслуговування та ліквідації ядерних зарядів, які знаходяться на території України [9, с. 370–371].

Отримавши запевнення про публічне підтвердження ядерними державами надання гарантій національної безпеки Україні під час саміту ОБСЄ в Будапешті, 16 листопада 1994 р. український парламент прийняв Закон про приєднання України до ДНЯЗ. В цьому документі підтверджувалось, що Україна є власником ядерної зброї, успадкованої від СРСР. Акцентувалась увага на тому, що загроза силою чи її застосування проти територіальної цілісності України і недоторканності кордонів чи політичної незалежності України, так само як і здійснення економічного тиску на Україну, будуть розглядатись як загроза національним інтересам та безпеці України. В шостому пункті цього документу зазначалось, що закон вступить в силу після надання Україні ядерними державами гарантій безпеки, оформлених відповідним міжнародно-правовим документом [6, арк. 67–68].

5 грудня 1994 р. під час Будапештського саміту ОБСЄ відбувся обмін ратифікаційними грамотами про Договір СНО-1. Це означало, що документ вступив в силу і розпочалась його практична імплементація сторонами. Також документи про приєднання України до ДНЯЗ Президент Л. Кучма передав державам-депозитаріям. Лідери України, США, РФ та Великої Британії підписали Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до ДНЯЗ [15, с. 256–257].

У цьому документі чотири ядерні держави виступали гарантами національної безпеки, територіальної цілісності та суверенітету України, зобов'язувались утриматись від економічного тиску, спрямованого на те, щоб підкорити своїм власним інтересам здійснення Україною прав, притаманних її суверенітету, і таким чином отримати будь-які переваги. Більше того, США, РФ, Велика Британія зобов'язувались домагатися негайних дій з боку Ради Безпеки, якщо Україна стане жертвою акту агресії. У разі виникнення обставин загрози територіальної цілісності та суверенітету України держави-гаранти зобов'язані проводити консультації. Того ж таки 5 грудня в односторонньому порядку свої гарантії безпеки Україні надали Франція та КНР [6, арк. 14–15].

Значення Будапештського меморандуму величезне, за словами О. Івченка, цей документ фактично змінив геополітичну картину в Європі, більше того, дослідник акцентує увагу на безпрецедентності ситуації, і на тому, що даний документ є міжнародно-правовим, який чітко фіксує територіальну цілісність та суверенітет України [10, с. 216]. Проте така гіперболізація значення Будапештського меморандуму була притаманна для початкового періоду незалежності. Варто звернути увагу на те, що Будапештський меморандум – не є міжнародною угодою в тому розумінні, як це сформульовано у Віденській конвенції про право міжнародних договорів. Зобов'язання зафіксовані формально, хоча за своєю суттю є міжнародно-правовими зобов'язаннями. Більше того, сама назва документу «Budapest Memorandum on Security Assurances», свідчить про компромісний характер меморандуму, адже замість слова

«guarantees» (гарантії), вжито «assurances» (запевнення). Відсутність ратифікації Будапештського меморандуму країнами-підписантами позбавили його політичного-правового характеру, звівши юридичні зобов'язання держав-підписантів до політичних.

Незважаючи на це, в тих історичних умовах те, що Україні вдалось вийти з фактичної міжнародної ізоляції та досягти компенсацій та гарантій безпеки в обмін на ядерне роззброєння, було важливим здобутком молоді держави, яка тільки утверджувалась на міжнародній арені, але вже здійснила важливий крок в загальне скорочення ядерних озброєнь.

Саме ратифікація Україною Договору про СНО-1 та приєднання до ДНЯЗ зробило можливим прийняття рішення 11 травня 1995 р. про безстрокове продовження дії ДНЯЗ. Вже 1 червня 1996 р. закінчився процес передачі стратегічних ядерних озброєнь Україною Росії. Остаточою Україна завершила виконання своїх зобов'язань згідно Договору про СНО-1 та ДНЯЗ 30 жовтня 2001 р., коли було знищено останню шахто-пускову установку СС-24 [9, с. 375–377].

Таким чином, досягнення без'ядерного статусу України відіграло важливу роль у становленні зовнішньої політики України в нових геополітичних умовах та реалізації стратегії суб'єктності в міжнародних відносинах. Адже в тих міжнародних умовах збереження ядерного потенціалу призвело б до повної міжнародної ізоляції, що на початкових етапах розбудови незалежної України призвело б до втрати суверенітету України та підпорядкування її Росії. Більше того, без ратифікації Україною Договору про СНО-1 та приєднання до ДНЯЗ не можливо було б сформуванню нову постбіполярну систему міжнародних відносин та зміцнити режим непоширення ядерної зброї. Отримання фінансової допомоги та гарантій безпеки від ядерних держав дозволили Україні продовжити інтеграцію в загальноєвропейські фінансові та безпекові структури та продовжити здійснення ринкових реформ та лібералізацію суспільно-політичного життя. Незважаючи на це, Україна стала об'єктом російської агресії, яка в сукупності з відсутністю адекватної реакції держав, які підписали Будапештський меморандум, вкотре продемонстрували величезну розбіжність між загально визнаними принципами і нормами міжнародного права та геополітичною реальністю.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бодрук О. Ядерна зброя на території України: проблеми набуття без'ядерного статусу / О. Бодрук [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua/publications/iaderna-zbroia-na-teritorii-ukraini-problemi-nabuttia-beziadernogo-statusu>
2. Василенко В. Щоб Україна стала суверенною державою, а її незалежний статус визнав увесь світ. Було потрібно позбутись ядерної зброї / В. Василенко // Український тиждень. – 2014. – 15. – С. 6–10.
3. Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України (далі – ГДА МЗС України). – Ф. 1. – Оп. – 4. – Спр. 6974. – 38 арк.
4. ГДА МЗС України. – Ф. 1. – Оп. – 4. – Спр. 7045. – 63 арк.
5. ГДА МЗС України. – Ф. 1. – Оп. – 4. – Спр. 7067. – 68 арк.
6. ГДА МЗС України – Ф. 1. – Оп. – 4. – Спр. 7309. – 109 арк.
7. Декларація про державний суверенітет України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1990. – 31, с. 429 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/55-12>.
8. Заява Про без'ядерний статус України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1991, N 51, ст. 742 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1697-12>
9. Зленко А. М. Дипломатия и политика. Украина в процессе динамических геополитических перемен / А. М. Зленко. – Харьков: Фолио, 2004. – 559 с.
10. Івченко О. Г. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан / О. Г. Івченко. – К.: «РІЦ УАННП», 1997. – 688 с.
11. Кондратенко О. Ю. Процес ядерного роззброєння і Україна / О. Ю. Кондратенко // Науковий вісник Інституту міжнародних відносин НАУ. Серія: економіка, право, політологія, туризм. – 2011. – №4. – С. 75–79.
12. Нариси з історії дипломатії України / За заг. ред. В. А. Смолія. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. – 736 с.
13. Постанова Верховної Ради України Про додаткові заходи щодо забезпечення набуття Україною без'ядерного статусу Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, N 29, с. 405 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2264-12>
14. Тристороння заява Президентів України, США та Росії [Електронний ресурс] – Режим доступу http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/998_300
15. Щербак Ю. Україна: виклик і вибір. Перспективи України в глобалізованому світі XXI століття / Ю. Щербак. – К.: Дух і літера, 2003. – 578 с.